

Den nordiske husholdsstat. Variationer over et luthersk tema

*Autoritet og ansvar i de tidlig moderne
danske og svenske riger*

NINA JAVETTE KOEFOED & URBAN CLAEISSON

1. Introduktion: de nordiske samfunds lutherske rødder

Når verden ser mod Norden, ser den ofte lighederne mere end forskellene. Internationalt lægges der ikke så meget vægt på danske eller svenske særtræk som på Norden som region eller ligefrem begreb.¹ Det er der mange gode grunde til. Selvom der også er variationer mellem de enkelte nordiske landes historie og samfundsmodel, er fællestrækkene dominerende, når man sammenligner de nordiske samfundsmodeller med lande uden for regionen. Samtidig betyder lighederne, at de forskelle, der er, bliver så meget desto mere interessante at undersøge.²

I denne bog undersøger vi, hvad det betød for ligheder og forskelle mellem de nordiske lande, at det var de eneste lande, der fik statslutherdom efter Reformationen. Frem til det 19. århundrede var andre konfessioner og religioner kun undtagelsesvis tilladt, og lutherdommen var både politisk og kulturelt den dominerende religion i Norden. Det har løbende ført til diskussioner om, hvordan og i hvilket omfang den reli-

1. Se fx Annika Lindsbog & Jakob Stougaard-Nielsen, *Introduction to Nordic Cultures*. London: University College London, 2020. Se også Haldor Byrkjeflot, Lars Mjøset, Mads Mordhorst & Klaus Petersen (red.), *The Making and Circulation of Nordic Models, Ideas and Images*. London & New York: Routledge, 2022

2. Marc Bloch, "A Contribution towards a Comparative History of European Societies", i Marc Bloch, *Land and Work in Mediaeval Europe. Selected Papers*. New York: Harper & Row, 1969, 45–48.

giøse kulturarv, som lutherdommen udgør, har præget udviklingen af de nordiske samfund og samfundsmodeller.

De senere år har der således været en fornyet diskussion af, hvorvidt dele af forklaringen på den nordiske velfærdsmodel skal findes i den lutherske teologi og den måde, hvorpå den har præget de nordiske samfund historisk.³ De nordiske velfærdsstater er bl.a. karakteriseret ved universalisme, offentligt ansvar for velfærd og en bestemt arbejdsetik.⁴ De nordiske lande er desuden præget af tillid i samfundene og til staterne, høj grad af ligestilling og befolkningens niveau af lykke.⁵ Fremvæksten af den nordiske velfærdsstat forstås traditionelt som produkt af politiske alliancer og især Socialdemokratiets indsats.⁶ Hvis sammenhængen mellem velfærdsstaten og lutherdom diskuteres, er det ofte enten med en organisatorisk forklaring af kirkens rolle som en del af det statslige embedsværk efter Reformationen,⁷ med fokus på den rolle, kirken har spillet i velfærdsstatens udvikling i det 19. og 20. århundrede,⁸ eller med argumenter om ligheder mellem Luthers teologi og de grundlæggende værdier og principper i den nordiske velfærdsmodel.⁹

I denne bog undersøger vi, hvordan lutherdom har været med til at præge udviklingen af Danmark og Sverige i det 17. og 18. århundrede. Gennem forståelsen af de tidlige moderne danske og svenske samfund

3. Jørn Henrik Petersen, *Fra Luther til konkurrencestaten*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016; Robert H. Nelson, *Lutheranism and the Nordic Spirit of Social Democracy: A Different Protestant Ethic*. Aarhus: Universitetsforlag, 2017; P. Markkola & I. K. Naumann, "Lutheranism and the Nordic Welfare States in Comparison". *Journal of Church and State* 56, nr. 1, 2014, 1–12; Uffe Østergård, "Lutheranisme og den universelle velfærdsstat", i Jens Holger Schjørring & Jens Thorkild Bak (red.), *Velfærdsstat og kirke*. Anis, 2005. Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm (red.), *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021.

4. Nanna Kildal & Stein Kuhnle (red.), *Normative Foundations of the Welfare State: The Nordic Experience*, Routledge, 2005.

5. Nelson, *Lutheranism and the Nordic Spirit*, 2017; Francis Fukuyama, *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*. London: Profile Books, 2012.

6. Se Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.), *Dansk velfærds historie*, bd. 1–6. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.

7. Tim Knudsen, *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2000.

8. Niels Gunder Hansen, Jørn Henrik Petersen & Klaus Petersen, *I himlen således også på jorden? Danske kirkefolk om velfærdsstaten og det moderne samfund*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.

9. Nelson, *Lutheranism and the Nordic Spirit*, 2017.

ønsker vi at forstå linjerne frem til dagens samfund og baggrunden for nogle af de normer, der muliggjorde, at velfærdsstatens ideer fik bred tilslutning og gennemslagskraft. For at gøre det, tager vi religionen alvorligt som en faktor, der kan påvirke samfundsudviklingen.¹⁰

Før vi fordyber os i den tidlige moderne periode, vil vi her i indledningen dels præsentere vores analytiske tilgang til den tidlige moderne stat som det, vi har kaldt husholdsstaten, dels give et historisk overblik over udviklingen i Danmark og Sverige fra Reformation til den moderne periode, der tydeliggør forskellene mellem de to lande i forhold til forudsætningerne for husholdsstat og nationsbygning.

2. Udgangspunkt: religion som historisk påvirkningsfaktor

Flere forskere har længe peget på religionsblindheden i nordisk forskning og på nødvendigheden af studier, der tager religionen og de religiøse aktører som fx sognepræsten alvorligt i studier af statsbygning i de nordiske lande i tidlig moderne tid.¹¹ En række forskere har også før os beskæftiget sig med religions formative rolle i nordisk historie. Et centralt eksempel er Øystein Sørensen og Bo Stråths antologi, *The Cultural Construction of Norden*. Ifølge Stråth og Sørensen stimulerede den lutherske ide om kaldet en protestantisk etik, som betonedede den enkeltes ansvar.¹²

Henrik Stenius argumenterer i sit bidrag til Sørensen og Stråths antologi for, at det symbiotiske forhold mellem stat og kirke i de nordiske lutherske lande lagde grunden for en konformitet, som skabte en nordisk konsensuskultur. Nordiske bønder kunne forvente, at staten bestræbte

10. Per Ingesman, *Religion as an Agent of Change: Crusades – Reformation – Pietism*. Brill's Series in Church History and Religious Culture, vol. 72. Boston: Brill, 2015. Koefoed & Holm, *Pligt og omsorg*, 2021.

11. Se fx Harald Gustafsson, *Political Interaction in the Old Regime: Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*. Det nordiska forskningsprojektet "Centralmakt och lokalsamhälle: Beslutsprocess på 1700-talet" 6. Lund: Studentlitteratur, 1994; Niels Kayser Nielsen, *Bonde, stat og hjem: Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietismen til 2. verdenskrig*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2009; Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.), *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997; Inger Hammar, *Emancipation och religion: Den svenska kvinnörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*. Stockholm: Carlssons bokförlag, 1999; Ingesman, *Religion as an Agent*, 2015.

12. Sørensen & Stråth, *The Cultural Construction*, 1997, 4.

sig på at være god. Den enkeltes frihed og værdi indebar, at alle, som udgjorde en del af et fællesskab, principielt burde have en fælles tryghed.¹³ Socialdemokratiet kunne efterfølgende transformere denne teologiske arv til en moderne velfærdsstat. Selvom de lutherske statskirker ikke spillede en aktiv rolle i denne proces, er den lutherske indflydelse ifølge disse forskere mærkbar. Sørensen og Stråth skriver således: "It is not particularly difficult to imagine the Social Democrats as a secularised Lutheran movement".¹⁴ Ideerne fra Sørensen og Stråth genfindes hos en række andre forskere.¹⁵ Der mangler dog stadig dybdegående empiriske studier til for alvor at forstå, hvilken rolle den lutherske indflydelse på de tidlige moderne nordiske lande har spillet som fundament for og i overgangen til det moderne.

Gennem eksplorative artikler, der udforsker teser om betydningen af det lutherske gennem afgrænsede kildestudier, ønsker denne bog at bidrage med eksempler på, hvordan religionens rolle i det tidlige moderne samfund kan undersøges, så det både øger vores viden om og forståelse af den tidlige moderne periode i sig selv og skaber et fundament for forståelsen af det moderne samfund. Bogen udspringer af et dansk-svensk forskningsprojekt med titlen *Den nordiska hushållsstaten – variationer på ett tema av Luther*. Projektet har været finansieret af den svenske Riksbankens Jubileumsfond i perioden 2018-2022. Emnet er historisk, tilgangen er formet i samtale mellem historie, kirkehistorie, systematisk teologi og statskundskab. Det betyder, at der spørges ind til betydningen af religion og specifikt af det lutherske med en anden vægt på de teologiske tanker end sædvanligt i historiske undersøgelser. Projektet er udviklet i tæt samspil med et dansk forskningsprojekt, *Lutherdom og dansk samfundsudvikling*, finansieret af Danmarks Frie Forskningsfond. Resultaterne fra det danske projekt har dannet baggrund for en del af det fælles komparative perspektiv bag denne bog. De er desuden publiceret i bogen *Pligt og omsorg. Velfærdsstatens lutherske rødder*.¹⁶

13. Henrik Stenius, "The Good Life is a Life of Conformity", i Sørensen & Stråth, *The Cultural Construction*, 1997, 161–171.

14. Sørensen & Stråth, *The Cultural Construction*, 1997, 13.

15. Se fx Nelson, *Lutheranism and the Nordic Spirit*, 2017; Østergaard, *Lutheranisme*, 2005; Knudsen, *Nordisk protestantisme*, 2000.

16. *Pligt og omsorg* er den afsluttende publikation fra det danske projekt, der samler projektets resultater. De er desuden publiceret i en række videnskabelige artikler. Se fx Nina J.

Bidragene skriver sig ind i en forskningstradition, der undersøger det nordiske i et komparativt perspektiv.¹⁷ Et af de større komparative historiske projekter, der har inspireret arbejdet her, er "Centralmagt og lokalsamfund – beslutningsproces i 1700-tallet". Det blev afsluttet med Harald Gustafssons bog *Political Interaction in the Old Regime* i 1993.¹⁸ Ud over sine relevante studier af de forskellige politiske systemer i de to tidlige moderne nordiske stater er mindst to perspektiver ved Gustafssons udgivelse interessant i vores sammenhæng. For det første indgik kirken og sognepræsterne ikke i de daværende studier af politiske processer mellem centralmagt og lokalsamfund, selvom Gustafsson afslutningsvis pegede direkte på deres relevans som politiske aktører og behovet for at studere deres betydning nærmere.¹⁹ I denne bog – og i forskningsprojektet bag – har kirkens og religionens rolle for den tidlige moderne statsbygning spillet en central rolle. Det samme har spørgsmålet om præsternes funktion i husholdsstatens institutionelle landskab. For det andet undlader Gustafsson helt at tage husholdet, der for os er en kerneinstitution i de tidlige moderne stater i betragtning. Bønderne betragtes hos Gustafsson som politiske aktører af betydning, især i Sverige, hvor de faktisk havde politisk repræsentation. Men husholdet som udgangspunkt og som en institution for statsbygning er helt fraværende.²⁰

Koefoed & Andrew G. Newby (red.), *Lutheranism and Social Responsibility*. Refo 500 Academic Studies (R5AS), band 082. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlage, 2022; Special Issue, Trust and Protestantism. *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4, 2020; Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Refo500 Academic Studies (R5AS), band 033. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016.

17. Se fx Kayser Nielsen, *Bonde, stat og hjem*, 2009.

18. Gustafsson, *Political Interaction*, 1994.

19. Gustafsson, *Political Interaction*, 1994, 166.

20. Gustafsson giver i *Makt och människor: Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2010, en oversigt over den internationale forskning i tidlig moderne statsbygning hvor faktorer som krig, kamp om territorium og institutionel konkurrence ofte har været tillagt størst betydning. Gustafsson har selv lanceret begrebet 'konglomeratstater' for at indfange, hvordan statsbygning kunne være sammensat af flere forskellige dele samtidig. Gustafsson peger også på forskning i indflydelse nedefra, interaktion, staten som udbyder af beskyttelse til udsatte grupper, fælles værdigrundlag, identitet og ideer om god orden samt familierpolitik på forskellige niveauer. I forhold til religion som faktor henviser Gustafsson til Philip S. Gorskis arbejde om calvinisme og tidlig moderne statsbygning. Philip S. Gorski, *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 2010. For

Husholdet – en religiøs meningsfuld enhed og et organisationsprincip

Ud fra et komparativt perspektiv med religionen som vigtig forklaringsfaktor bevæger vi os ind i feltet for forskning i husholdet. Vi trækker på og bidrager på denne måde til forskningen i det lutherske hushold samt husholdets og autoritetens betydning i luthersk teologi. Ikke mindst bidrager vi til forståelsen af statsbygning og forholdet mellem hushold og stat, som kommer til udtryk i projektet og bogens centrale begreb – 'husholdsstaten'. Dermed bidrager bogen både til forståelsen af de tidlige moderne danske og svenske riger med et blik på, hvad lutherdommen har betydet for samfundets udformning, og med bud på, hvordan det kan undersøges. Vores fokus er i høj grad på forståelsen af autoritet og ansvar. Mens tidligere forskning i de nordiske landes statsbygning i perioden har lagt vægt på krigens betydning, centralisering af magten og udbygning af det administrative apparat sammen med religionen,²¹ lægger vi vægten på husholdet som et teologisk forankret ordningsprincip for samfundet, der havde betydning for den stat, man kunne opbygge. Vi peger dog også på (med Harstes bidrag), at der er sammenhæng og ikke modstrid mellem forskningen i krigshistoriens logistik og forskningen i husholdet.

Husholdet var en central samfundsinstitution i hele det tidlige moderne Europa. Det var en administrativ enhed, en økonomisk enhed, en produktionsenhed og samfundets mindste grundenhed, og er ofte blevet studeret fra det perspektiv, dvs. husholdet som organisation.²² De kristne normer for ægteskab, sædelighed, forældreskab og autoritet var samtidig grundlæggende for husholdet i hele Europa. Forskningen har ofte lagt vægt på, hvordan religionen blev brugt til at disciplinere husholdet – og især kvinderne – gennem streng regulering af især ægteskab og

nyeste forskning på feltet se Knut Dørum, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala, *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. London/New York: Routledge, 2021.

21. Gustafsson, *Makt och människor*, 2010; Dørum, Hallenberg & Katajala, *Bringing the People Back In*, 2021.

22. Se Philip Hahn, Joachim Eibach, Inken Schmidt-Voges, Roman Bonderer, Simone Derix, Elizabeth Harding & Margareth Lanzinger, *Das Haus in Der Geschichte Europas: Ein Handbuch*, De Gruyter, 2015 for oversigt over europæisk forskning i husholdet og diskussion af husholdet som begreb.

seksualitet.²³ Meget af forskningen i husholdet har vægtet det kønnede hierarki og understreget mandens dominans og kvindens afhængighed.²⁴

Det er relevant at undersøge, om det lutherske hushold betød noget særligt for samfundets indretning og statens opbygning. Husholdet havde en helt central position i den lutherske teologi. I modsætning til den katolske kirke, hvor det hellige liv bedst kunne leves i klosterets afsondrethed, var husholdet for Luther det sted, hvor livet skulle leves til Guds velbehag. Der var ikke noget alternativ til husholdet. Man taler om, at husholdet blev sakraliseret.²⁵ Spørgsmålet er, om sakraliseringen af husholdet samtidig betød, at kirken blev profan, at det hellige flyttede fra kirken og kirkelivet ud i verden og livet i husholdet.

Samtidig med at det er relevant at undersøge, hvorvidt den måde, husholdet var udformet på som ide i den lutherske teologi, påvirkede husholdet som organisation i samfundet, er det relevant at spørge, hvordan husholdspraksis (eller husholdskultur, som det defineres i Janssons bidrag) og andre forståelser af husholdet, har virket tilbage på den teologiske ide om husholdet. Det understreger på den ene side husholdet som et teologisk begreb, men også at det er et begreb med variation, der er blevet forstået og udviklet forskelligt i samspil med den praksis, som den teologiske forståelse også var med til at forme.

Husholdet var den centrale stand i den trestandslære, som Luther så samfundets sociale orden struktureret efter. De to andre stænder, kirkestanden og regeringsstanden, spejlede husholdet i autoritetsforståelser og sociale hierarkier byggende på det fjerde bud, *du skal ære din far og din mor*. For Luther var de tre stænder det, der etablerede en struktur

23. Se fx Lyndal Roper, *The Holy Household: Women and Morals, in Reformation Augsburg*. Oxford: Clarendon, 1989; Isabel V. Hull, *Sexuality, State, and Civil Society in Germany, 1700–1815*. Ithaca: Cornell University Press, 2018.

24. Se fx Susan Dwyer Amussen, *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England. Family, Sexuality and Social Relations in Past Times*. Oxford: Basil Blackwell, 1988; Julie Hardwick, *The Practice of Patriarchy: Gender and the Politics of Household Authority in Early Modern France*. Pennsylvania State University Press, 1998. Anthony Fletcher, *Gender, Sex and Subordination in England 1500–1800*. New Haven: Yale University Press, 1995.

25. Laura Skinnebach, "Family Matters. The Formation of the Early Lutheran Devotional Household", i Holm & Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society*, 2018; Steven Ozment, *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*. Studies in Cultural History. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1983.

i den jordiske verden.²⁶ Alle var medlem af alle tre stænder i et hierarki af over- og underordnede. Relationerne mellem over- og underordnede var båret af gensidige forpligtelser.²⁷ Luthers trestandslære indeholder på den måde en ofte overset sociallære om, hvordan samfundet skulle indrettes. I stedet for trestandslæren er Luthers samfundsbetydning ofte blevet vurderet ud fra toregimentelæren. Det er vigtigt her at understrege forskellen mellem de to, trestandslæren som en beskrivelse af den jordiske orden og strukturen af det jordiske samfund, og toregimentelæren som en ontologi om altings dobbelthed i form af både en jordisk og en himmelsk dimension.²⁸

Lydigheden mod alle former for autoriteter var ifølge Luther den enkleste vej til et gudfrygtigt og helligt liv. Derfor var tjenestepigens liv (hvis hun var lydig mod sit herskab) mere helligt end klosterlivet, og enhver skulle med glæde tjene Gud ved at arbejde lydigt i den stand, han nu havde sat en i. Luther forklarede videre fortsættelsen af det fjerde bud "for at du kan få et langt liv på jorden" med, at den, der adlyder buddet, skal have lykke og velstand i det jordiske liv, den, der ikke gør, skal straffes – og det var autoritetens ansvar. Luthers opgør med gerningsretfærdigheden betød altså ikke, at mennesket ikke blev belønnet eller straffet for sine gerninger i det jordiske liv; gerningerne var blot ikke længere udgangspunkt for frelse eller fortabelse. Samtidig definerede Luther det gode liv som "ikke blot at opnå en høj alder, men at have alt det, der hører med til et langt liv, som et godt helbred, hustru og børn, beskæftigelse, fred, god regering osv."²⁹

Nordisk forskning har tidligere interesseret sig for den betydning, Luthers trestandslære havde for udviklingen af de nordiske tidlige moderne samfund, især i den udformning, trestandslæren havde i *Luthers*

26. Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed, "Introduction", i Holm & Koefoed (red.), *Lutheran Theology and the Shaping of Society*, 2018.

27. Jørgen Stenbæk, "To eller tre regimenter i den lutherske kaldsetik?": *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*, nr. 17, 1990.

28. Se John Witte Jr, *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge: University Press, 2002 for toregimentelæren som ontologi. Der er forskellige forskningstraditioner for, hvordan både toregimentelæren og trestandslæren skal forstås. Toregimentelæren er ofte blevet udlagt som to magtsfærer. Forskellige forståelser af trestandslæren udfoldes i Janssons kapitel.

29. Martin Luther, *Den Store Katekismus*, det fjerde bud.

Lille Katekismus i form af den såkaldte hustavle. Hustavlen er et supplement til den Lille Katekismus, hvori den enkeltes pligter inden for de tre stænder, husstand, kirkestand og regeringsstand, bliver ridset op gennem citater fra Ny Testamente.³⁰ I sin Store Katekismus havde Luther en mere udfoldet gennemgang af trestandslæren og hustavlens gensidige forpligtelser i forklaringen af det fjerde og det sjette bud. Senere katekismusforklaringer viser også, hvordan pligterne i de tre stænder udviklede sig og kunne vægtes forskelligt inden for samme ramme.³¹ *Luthers Lille Katekismus* bestod i sin grundenhed af de ti bud, fadervor, trosbekendelsen og de to sakramenter, dåb og nadver. Strukturen underbyggede det grundlæggende menneskesyn i den lutherske antropologi, at alle mennesker er syndere og kun kan frelses ved Guds nåde. Først skulle forklaringerne af de ti bud få læseren til at forstå omfanget af de gerninger, som mennesket var skabt til (lovens første brug), dernæst til at erkende sin egen synd (lovens anden brug), derefter skulle evangeliet vise vej til tro og frelse. Den Lille Katekismus var grundlaget for den kristne børnelærdom i både Danmark og Sverige og blev løbende fra Reformationen til op i 1800-tallet suppleret med forskellige katekismusforklaringer. Katekismusforklaringerne og deres betydning uddybes i Claessons kapitel. En central diskussion i forskningen i hustavlen har været, hvorvidt man kunne slutte fra hustavlen til befolkningens normer.³²

Luther lagde ikke kun vægt på lydighedspligten, som fulgte af det fjerde bud, men også på det ansvar, der lå hos autoriteterne. Det var forældrenes ansvar, hvis børnene ikke blev opdraget til lydighed. Det første bud om ikke at have andre guder og det fjerde bud om at adlyde ens forældre er parallelle. De indleder lovens to tavler, hvor første tavle handler om den kristnes relation til Gud og den anden tavle om de mellem-menneskelige relationer. Det fjerde bud forbinder første og anden tavle, for her får forældrene ansvar over for Gud i forhold til udøvelsen af forældreskabet. Paralleliteten indebar samtidig en omsorgspligt. Når

30. Indholdet af den enkeltes pligt i de tre stænder uddybes i Claessons kapitel.

31. Se fx Erik Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed: Udi en eenfoldig og efter Mulighed kort, dog tilstrækkelig Forklaring over Sal. Dr. Morten Luthers liden Catechismo, indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov for at vide og gjøre*. Gjennemseet og rettet udgave, 2014; Nicolai Edinger Balle, *Lærebog i den evangelisk-christelige Religion, indrettet til Brug i de danske Skoler*, 1791/2015.

32. Diskussionen af hustavlen uddybes i Janssons kapitel.

husholdets autoriteter repræsenterede Guds magt, havde de samtidig ansvaret for, at husholdet fik sit daglige brød, som der blev bedt om i Herrens bøn (fadervor), og blev opdraget i troen på Gud. Da relationerne var båret af gensidighed, og de jordiske autoriteter reflekterede Guds magt, kunne børn og tyende være lydige i tillid til, at autoriteterne også opfyldte deres pligt, at de ville dem det godt. Samtidig havde øvrigheden en forpligtelse til at holde det syndige menneske i ave. Det er centralt i den lutherske antropologi, at mennesket altid vil forblive synder og derfor har brug for troen og Guds nåde for at blive frelst, men samtidig har brug for øvrigheden til at straffe synderen i det jordiske liv.³³

Uanset om forskningen har interesseret sig for husholdet som en økonomisk produktionsenhed, dets sociale og demografiske strukturer eller dets religiøse disciplinering, har der tegnet sig to skoler i forståelsen af husholdets autoritet. En tradition fremhæver hufaderens enerådende autoritet og den fremherskende patriarkalske struktur i både husholdet og statens organisering. Den tradition har tegnet et tydeligt spor i især den i øvrigt begrænsede danske forskning i det tidlige moderne hushold med fokus på godset som hushold og godsejerens relationer til sine bønder.³⁴

Svensk forskning har i langt højere grad end dansk undersøgt husholdskulturen og de sociale relationer i husholdet. Forskning i regulering af ægteskab og sædelighed samt vold i husholdet gennem brug af retskilder til kulturhistoriske analyser har domineret i forskningen, der har givet et mere nuanceret billede af sociale relationer og magthierarkier i husholdet. Studierne viser nok en statsmagt, der var interesseret i at sikre befolkningens overholdelse af sædelige normer, og ægteskabets centra-

33. Sasja Emilie Mathiasen Stopa, *Soli Deo Honor et Gloria: Honour and Glory in the Theology of Martin Luther*. Nordic Studies in Theology, vol. 7. Zürich: LIT Verlag, 2021.

34. Anette Faye Jacobsen, *Husbondret: Rettighedskulturer i Danmark 1750–1920*. København: Museum Tusculanums Forlag; Peter Henningsen, *I sansernes vold: Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, vol. 1–2. Auning: Landbohistorisk Selskab, 2006, 167ff. Begge lægger vægt på husbondens magt, den ulige magtsstruktur og den retlige ulighed. Rasmussen og Pedersen er eksempler på at godsejerens sociale ansvar også har været inddraget i dansk sammenhæng. Carsten Porskrog Rasmussen, "Godsejer og reformator", i Carsten Porskrog Rasmussen, Hanne Raabyemagle, Knud J.V. Jespersen & Poul Holstein (red.), *Moltke: Rigets mægtigste mand*. København: Gads Forlag, 2010, 184ff.; Mikkel Venborg Pedersen, *Hertuger: At synes og at være i Augustenborg 1700–1850*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2005.

le status i både hushold og samfund, men ikke husbondens ubegrænsede magt over hverken hustru, børn eller tyende. Samtidig viser studierne, at både underordnede og overordnede i høj grad trak på det samme normkodeks som magthaverne – dette perspektiv uddybes i Janssons bidrag her i bogen.³⁵

Mens den danske forskningstradition således har haft en stærkere betoning af magt, og en underbetoning af autoriteternes ansvar, har den svenske forskningstradition haft en stærkere betoning af gensidigheden i de sociale relationer med en tendens til et statisk perspektiv. I projektet bag bogen har vi forsøgt at kombinere de to i et dynamisk perspektiv, der vægter hverdagens løbende forhandlinger og gensidighed. Det danske hushold har kun i meget begrænset omfang været studeret med fokus på sociale relationer i selve husholdet og her hovedsageligt forholdet mellem husbond og tyende.³⁶ Undtagelser herfra er Anette Larners og Nina J. Koefoeds seneste studier af også forældre-børn-relationer.³⁷ Perspektivet på husholdets sociale relationer i samspil med statsmagt og statsdannelse uddybes i Koefoeds bidrag her i bogen.

Ofte har forskningen adresseret religionens betydning for det tidlige moderne samfund ud fra den lydighedspligt, fjerde bud skabte.³⁸ Det har også bidraget til at underbygge den historiske forsknings syn på hus-

35. Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 205, 2002; Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. Lund: Cronberg Publisher, 1997; Andreas Marklund, *I hans hus: Svensk manlighet i historisk belysning*. Umeå: Boréa, 2004; Inger Lövkrona, Annika Larsdotter, *barnamörderska: Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*. Lund: Historiska Media, 1999. Se også Nina Javette Koefoed, *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2008 for dette perspektiv på det danske materiale. Desuden er en række af publikationerne fra det norske Tingboksprojekt relevant.

36. Hanne Østhus, *Contested Authority: Master and Servant in Copenhagen and Christiania, 1750–1850*. Florence: European University Institut, 2013; Kirsi Ojala, "Servants' Social Networks and Relationships in Eighteenth-Century Turku and Odense", i Susan Broomhall (red.), *Emotions in the Household, 1200–1900*. London: Palgrave Macmillan UK, 2008, 203–18.

37. Nina Javette Koefoed, "I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark". *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4, 2020, 489–504; Nina Javette Koefoed, "Negotiating Memory and Restoring Identity in Broken Families in Eighteenth-Century Denmark". *Journal of Family History* 46, nr. 1, 2021, 30–45; Anette Larnar, *The Good Household Gone Bad*. Upubliceret ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet.

38. Se Janssons bidrag for oversigt over denne forskning.

holdets patriarkalske struktur og husbondens uindskrænkede magt, som ikke altid bekræftes af den nordiske empiri. De omfattende empiriske studier fra *Gender and Work*-projektet ved Uppsala Universitet har på flere punkter udfordret det, vi troede, vi vidste om det tidlige moderne nordiske hushold. Dette projekts forskningsresultater viser bl.a., at den ægteskabelige status for begge køn var mere afgørende for autoritet og ansvar samt for, hvilke arbejdsopgaver man varetog, end køn i sig selv.³⁹ Det giver anledning til at genoverveje, i hvilket omfang der er variationer i det europæiske hushold, og om det nordiske hushold skiller sig ud med en mindre patriarkalsk struktur, et mindre kønnet hierarki og med husholdet som en knapt så selvstændig retssfære som den, man ser andre steder i Europa. Og i hvilket omfang de nordiske landes fælles lutherske historie eventuelt kan være med til at forklare den forskel.

Husholdsstaten

Med begrebet husholdsstaten ønsker vi at samle nogle af de tråde, der løber gennem de tidlige moderne nordiske samfund på en ny måde. Forskningen har talt om den patriarkalske stat, skattestaten, den militariserede stat, konglomeratstaten, den konfessionelle stat og den dynastiske stat.⁴⁰ Nordiske historikere har også talt om familiestaten.⁴¹ Man har talt om statsbygning fra oven og fra neden.⁴² Samtidig har andre historikere, ofte kønshistorikere, peget på husholdets betydning for de tidlige moderne samfund og stater. Med begrebet husholdsstat ønsker vi at skabe en analytisk linse, hvor vi får øje på den betydning, husholdet på forskellig vis har haft for de tidlige moderne stater, uden at vi dermed afviser betydningen af de andre tilgange til periodens statsdannelse.

39. Maria Ågren (red.), *Making a Living, Making a Difference*. Se også Anna Hansen, *Ordnade hushåll: Genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet*. Uppsala: Studia Historica Upsaliensia 224; Østhus, *Contested Authority*, 2013.

40. Michael J. Braddick, *State Formation in Early Modern England c. 1550–1700*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

41. Arvid Evjen Andersen, "Ulydige barn på tukthuset i Christiania, 1741–1771". Arr: *Idéhistorisk tidsskrift*, nr. 4, 2013; Gudmund Sandvik, "Rettstillinga for barn i gamle dage". *Forskningsnytt* 4, 1979.

42. Se introduktion til Dørum, Hallenberg & Katajala (red.), *Bringing the People Back In*, 2021; Marjolein't Hart, "State Building from Below in Perspective", i Dørum, Hallenberg & Katajala (red.), *Bringing the People Back In*, 2021, 329–336.

Husholdsstaten er en stat, hvor husholdskulturen (jf. Janssons artikel) er den dominerende måde at anskue verden på. Centralt for vores forståelse af husholdet i en nordisk sammenhæng er det lutherske autoritetsbegreb, hvor den husholdsautoritet, som ægteparret udgør, er et embede med tilhørende forpligtelser, der skal forvaltes på bedst mulig måde gennem en kombination af kærlighed og straf. Det står i et modsætningsforhold til feudalstatens patron-klient-forhold, der i sin essens bygger på et udvekslingsforhold med en vis nyttetænkning på begge sider. Husholdsstatens embede er båret af den pligt, autoriteterne får i en sakraliseret verden, hvor embedets pligter skal udføres ikke ud fra en personlig nyttebetragtning, men ideelt som en næstekærlig gerning med de rette følelser bag og til fællesskabets gavn.

Tidlig moderne politisk tænkning og kristendommen rummer en analogi mellem husholdet og staten, hvor kongen anskues som en fader for sit folk og husbonden som en konge i sit hushold.⁴³ Få har i en nordisk sammenhæng koblet forskningen i den tidlig moderne statsdannelse og i det tidlig moderne hushold og undersøgt, hvad husholdets centrale betydning i staten og analogien mellem hushold og stat betød for udviklingen af den tidlig moderne stat. Det tager vi hul på med denne bog. Analogien mellem hushold og stat er stærk i den lutherske teologi, hvor alle sociale relationer kan forstås ud fra det fjerde bud, og hvor trestandslæren betyder, at husholdet kan ses som et religiøst meningsfuldt organiseringsprincip på alle samfundsniveauer. Dette var muligt, dels fordi staten også var et hushold, kongens udvidede hushold, og dels fordi staten byggede på husholdet som sin mindste grundenhed. I begge tilfælde betød det noget, hvordan de sociale relationer i husholdet blev forstået, og hvordan den pligt og det ansvar, der lå på husholdets forskellige medlemmer og på autoriteten i de forskellige stænder, så ud. Også kirkens og sognets liv handlede om husholdet og husholdskulturen, selv om kirken og husholdet i forskningen ofte er behandlet som to adskilte størrelser.

Hvor forskningen ofte har været optaget af forholdet mellem norm og praksis og mellem elitens og befolkningens forskellige værdigrundlag og

43. Amussen, *An Ordered Society*, 1988, 1–3. Jf. også Pierre Bourdieu, "From the King's House to the Reason of State", *Constellations* 11, nr. 1, 2004, 16–36.

troskomplekser, præsenterer vi et alternativ ved at se på autoriteternes pligter, gensidigheden og det implicitte religiøse gennem de sociale forestillinger, som kommer til udtryk i forskellige kildetyper og på forskellige samfundsniveauer. Begrebet om sociale forestillinger bruges i forlængelse af Charles Taylors forståelse, hvor sociale forestillinger former de forventninger, folk har til sociale relationer og både egne og andres forpligtelser heri.⁴⁴ Med det tværfaglige udgangspunkt undersøger vi forholdet mellem husholdet og autoriteterne som sociale forestillinger i teologien og praksis i de tidlig moderne hushold på forskellige niveauer. Vi undersøger det som en forhandling om, hvordan forestillingerne skal omsættes i praksis på de forskellige niveauer i husholdsstaten – fra det enkelte hushold til staten som kongens hushold. Vi undersøger dynamikker og konflikter omkring husholdets indhold og rolle og derigennem de forhandlinger i og omkring husholdet, der var med til at skabe de tidlig moderne danske og svenske stater som husholdsstater.

Vi ser dermed ikke først og fremmest husholdet som en institution, hvorigennem befolkningen kunne disciplineres til at leve efter normer, der kun fungerede som magtredskab. Begrebet 'social disciplinering' kan være problematisk, fordi det indikerer, at vi forstår fortidens forsøg på at opretholde fælles samfundsnormer som anderledes end nutidens, og at målet med fortidens disciplinering først og fremmest var magthavernes interesser i at bevare mest mulig magt. Dermed overses, at også fortidens magthavere kunne have det almene bedste for øje, når de forsøgte at få folk til at leve efter religiøse normer og idealer, og at autoriteterne havde ansvar både for den timelige og den evige velfærd. Og vi overser, at befolkningen kunne støtte op om statsmagtens bestræbelser, dele deres idealer og forsøge på at fremme dem.⁴⁵ Uden at være blinde for mulighederne for magtmisbrug forstår vi husholdet som en institution, der indgik i en løbende forhandling af, hvordan et fælles værdigrundlag i den lutherske tro skulle forstås og leves, og hvilke konsekvenser det havde.

44. Charles Taylor, *A Secular Age*. Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 2007, 171.

45. Vi er ikke alene om at pege på behovet for et opgør med kun at tænke religion som magthavernes disciplineringsredskab, se fx Chris R. Langley, *Cultures of Care: Domestic Welfare, Discipline and the Church of Scotland, c. 1600–1689*. Boston: Brill, 2020; Margo Todd, *The Culture of Protestantism in Early Modern Scotland*. New Haven: Yale University Press, 2002.

Det ligger i forlængelse af de studier, der har betonet en vis overensstemmelse mellem befolkningens og statsmagtens normer og en dialog eller forhandling mellem disse snarere end en ensidig disciplinering af befolkningen med idealer, der stred grundlæggende mod deres.⁴⁶

I denne bog betragter vi således det religiøse hushold som et centralt udgangspunkt for vores analyser. Denne grundforståelse gør også husholdsstaten til en stærk analysekategori. Vi udfolder perspektivet på husholdsstaten med fem forskellige bidrag, der repræsenterer tre tilgange, som samtidig angiver bogens disposition: (1) udfoldelse af forskningens status; (2) præsentation af konkrete eksempler; (3) dogme- og idehistorisk analyse.

Historiker Karin Hassan Jansson indleder med en udfoldet præsentation af forskningens status og brug af centrale begreber. Her præsenteres den svenske forskningstradition om "Hustavlens verden", som blev igangsat af kirkehistoriker Hilding Pleijel i 1940'erne. Pleijel er blevet kritiseret for at overdrive betydningen af trestandslæren, ligesom hans model er blevet kritiseret for at være alt for statisk. Janssons bidrag præsenterer den forskellige brug og diskussionen af hustavlen i forskellige forskningstraditioner, respektive den socialhistoriske, den idehistoriske og den kønshistoriske, for at samle resultaterne som et afsæt for en introduktion af det mere dynamiske begreb 'husholdskultur'. Her inddrages hustavlens verden som en kultur, der bruges på forskellig vis afhængig af position og formål, frem for en statisk ideologi som i hidtidig forskning. Dermed får hustavlen betydning ikke som en normativ ramme, men i den praktiske anvendelse, og den patriarkalske magt bliver en dynamisk og fleksibel faktor frem for blot et undertrykkende hierarki. Janssons indkredsning af begrebet om husholdskultur er grundlaget for vores forståelse af husholdsstaten.

Efter denne udfoldelse kommer to empirisk baserede artikler med fokus på, hvordan husholdsstaten konkret blev virkeliggjort og udfoldet på lavere niveauer. Kirkehistorikeren Urban Claesson præsenterer forskningsresultater på regionalt niveau om forskelle mellem, hvordan lærebøger i forskellige nordiske stifter præsenterede de ideelle hushold. Den danske biskop Hans Poulsen Resens katekismeforklaring sammenlignes

46. Dette perspektiv udvikles gennem begrebet 'husholdskultur' i Janssons bidrag.

med en tilsvarende og samtidig lærebog skrevet af den svenske biskop Laurentius Paulinus Gothus. Resultaterne sammenlignes og problematiseres i relation til begge landes forskellige forudsætninger for implementering af det lutherske hushold. Historiker Nina Javette Koefoed analyserer dynamikken mellem forskellige niveauer af hushold gennem dansk materiale på mikroniveau, hvor normbrud inden for og imod det enkelte hushold blev anset for ukristelig opførsel, der kunne lede til forbedring i tugthus. Hun fokuserer på forståelsen af begrebet 'ukristelig' som en del af husholdskulturen, der var med til at definere grænserne for acceptabel opførsel for børn, tjenestefolk og ægtepar. Samtidig undersøges, hvordan husholdsstaten i praksis korrigerede ukristelig opførsel i husholdet i dynamikkerne mellem forskellige niveauer af autoriteter.

De to afsluttende bidrag analyserer husholdsstaten på det overordnede niveau. Teolog Bo Kristian Holm analyserer ligheder og forskelle i kongeforestillinger i de to nordiske monarkier ud fra det perspektiv, at den gode fyrste i de antikke forestillinger levede videre og blev udviklet i den reformatoriske tradition. Dermed stiller han skarpt på variationerne mellem de nordiske husholdsstater i forståelsen af statens autoritet, legitimitet og ansvar. Sociolog og politolog Gorm Harste undersøger i sit bidrag sammenhængen mellem den kirkelige organisering og militærstatens fremvækst og argumenterer derigennem for religionens centrale betydning for tidlig moderne statsdannelse, også i et militærstatsperspektiv. Den kirkelige organisering blev ifølge Harste helt afgørende for mulighederne for militær oprustning, og især i Sverige blev præsterne bindeled mellem familier og statsdannelsen, mellem militæret og de hushold, der muliggjorde militæret både i forhold til ressourcer og soldater.

Der er bidrag både på svensk og dansk, afhængig af forfatteren. Citater fra kilderne bringes i moderniseret form, ligesom citater fra ikke-nordisk forskning oversættes, hvis de ikke er på engelsk. Inden de enkelte bidrag kommer en overordnet historisk ramme, som kan bidrage til den videre forståelse af de tidlige moderne husholdsstater og deres udvikling mod forskellige former for nationsdannelse.

3. Fra nordiske husholdsstater til nordiske velfærdsstater – to historiske skitser

I det følgende omsætter vi perspektivet på husholdsstaten til to historiske skitser, der sammenligner udviklingen i de to nordiske riger. Danmark og Sverige delte fra 1500-tallet den evangelisk lutherske tro og grundlæggende religiøse praktikker. Alligevel er der afgørende forskelle på, hvordan denne teologi har virket historisk. I det følgende trækkes de forskellige historiske forudsætninger for husholdsstater i begge landene op, hvorefter forskellene følges frem til den moderne nationsbygning.

Det Stockholmske blodbad 1520 – et udgangspunkt

En sammenligning af Danmark og Sverige bør tage sit udgangspunkt i nogle dramatiske novemberdage i 1520. Den danske kong Christian 2. havde vundet den militære kamp om Sveriges krone og havde lovet amnesti til sine modstandere, som først og fremmest tilhørte kredsen omkring Sten Sture. Under kroningsfestlighederne i Stockholm blev disse alligevel taget til fange og summarisk henrettet som kættere mod den sande katolske tro. En slægtning til de nogle af de henrettede, Gustaf Vasa, var dog ikke til stede i Stockholm, og det lykkedes ham senere at lede et vellykket angreb mod den danske konge, der førte til, at han selv blev kronet som konge i Sverige. Christian 2. tabte Sverige og fik tilnavnet Christian Tyran. Han tabte efterfølgende også Danmark. Den senere borgerkrig, der gik under navnet Grevens Fejde, ledte til Reformationens indførelse i Danmark under Christian 3.

I Norden repræsenterede Christian og Gustav Vasa en ny type nord-europæiske fyrster som brød med den katolske kirke og et middelalderligt magtsystem. De kom begge til at symbolisere en ny orden med en stærk stat som fik legitimitet fra den lutherske reformations forestillinger om statens ansvar for kirken og folkets ret til at eje samme. Kirkerne blev i begge lande statskirker med styrkelse af statens finanser som en af konsekvenserne. Med afviklingen af klostervæsenet blev husholdet det nye sted for kaldet til et helligt liv. Gud Fader var skabelsens husfader,

kongen var ansvarlig for sit land over for Gud, præsten for sin menighed og den enkelte husbond for sit hushold. Det gode forældreskab dannede magtens nye legitimitet inden for rammen af en overordnet husholdsstat.

To nordiske husholdsstater

a. Sverige

I Sverige gik Reformationen meget langsomt. Gustav Vasa var tvunget til en kontinuerlig finkalibrering, vurderinger og afvejsninger i lyset af protester og oprør fra forskellige landsdele. Disse oprør kom fx fra det malmrige Dalarna og kan tolkes som udtryk for en middelalderlig tradition for at forhandle med statsmagten. Der eksisterede altså en etableret magt, som den nye fyrstestat måtte tage hensyn til. Ved Västerås-mødet i 1527 blev det besluttet, at kirkens overflødige ejendomme skulle tilfalde staten. Alligevel resulterede kirkemødet i Örebro i 1529 i retten til at beholde middelalderlige fromhedsstyringer. Helgenbilleder blev fx bevaret, men legitimeret på en ny måde i overensstemmelse med Reformationen. På dette tidspunkt havde Sveriges egen reformator: Olaus Petri, som havde læst i Wittenberg, arbejdet for oversættelsen af Det Nye Testamente til svensk. I 1531 introducerede Olaus Petri også messen på svensk. Adelige overtog ansvaret for nogle klostre i 1527, mens andre klostre fortsatte med at være uafhængige med kontrakter om forsyninger, hvoraf nogle var i funktion frem til 1590'erne.⁴⁷

Den reformatoriske vej med fokus på kongemagten blev alt andet end sikker efter Gustav Vasas død i 1560. Sønnen Erik 14. udviste som efterfølger på tronen sympatier for calvinismen, mens den senere tronfølger og søn Johan 3. stod nærmere katolicismen.⁴⁸ Johan 3. havde planer om at lade Sverige repræsentere en mellemvej mellem en protestantisk og en katolsk linje, og hans liturgiske reformplaner skabte stærke konflikter. Efter Johan 3.s død skulle hans katolske søn Sigismund overtage tronen.

47. Åke Andrén, *Sveriges kyrkohistoria 3: Reformationstid*, Stockholm: Verbum 1999; Martin Berntson, *Kättarland: En bok om reformationen i Sverige*, Skellefteå: Artos, 2017.

48. Sven Kjällerström, *Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV: En kyrkohistorisk studie*, Lund: Gleerup, 1935.

I denne situation sluttede kirken i Sverige sig officielt til den evangelisk-lutherske tro under Uppsalamødet i 1593.⁴⁹

Mødet i Västerås i 1527 havde været en rigsstænderforsamling (*ståndsriksdag*), der i sin form var arvtager til de ældre former for rigsmøder, som blev holdt uregelmæssigt løbet af 1400-tallet. Rigsstænderforsamlingerne som fænomen sammenfatter nogle meget væsentlige forudsætningerne for statslig magtudøvelse i Sverige i perioden. Her samledes de fire stænder, adel, præster, borgere og bønder, for at træffe beslutninger på rigsniveau. Adelen havde siden højmiddelalderen været etableret i den sydlige del af Sverige, som gik op til Dalälven. Nord for Dalälven eksisterede der ikke en etableret jordejende adel. Lærerstanden var repræsenteret i rigsdagens præstestand, som blev dannet på Riksdagen i Västerås i 1544. Byernes borgerskab (dem, der havde såkaldt borgerskab, dvs. ret til at udøve et erhverv i form af fx håndværk) var repræsenteret i borgerstanden. De bønder, som ejede jord, var fra hele riget repræsenteret i rigsdagens bondestand. Ud over den regionalt forankrede modstand, som er nævnt ovenfor, skulle den nye fyrstemagt altså også forholde sig til disse sammenhænge.⁵⁰

Med den senere svenske embedsmandsstats stærke mobilisering under Gustav 2. Adolf og Axel Oxenstierna i 1600-tallet forsøgte man at indrette et såkaldt *consistorium generale*, med både præster og lægmand, som styrende organ for rigskirken. Det udgjorde en parallel til det nye statslige embedsværk, man samtidig indrettede. Forsøgene på at centralisere den statslige styring af kirken kunne dog ikke gennemføres på grund af præstestandens fortsatte selvstændige magt i rigsdagen under betegnelsen *consistorium regni*. Det var på linje med, at den evangelisk-lutherske kirke i Sverige med kirkeordningen i 1571 og dens bekræftelse på Uppsalamødet i 1593 beholdt sine midlertidige former med domkapitel og ærkebiskop.⁵¹

49. André, *Sveriges kyrkohistoria* 3, 1999, 158–235; Ingun Montgomery, *Värjostånd och lärostånd: religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608*, Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1972.

50. Jfr. Perry Anderson, *Den absoluta statens utveckling*, 4. uppl. Lund: Arkiv/Zenit, 1994, 184–204.

51. Ingun Montgomery, *Sveriges kyrkohistoria 4: Enhetskyrkans tid*, Stockholm: Verbum, 2002; Febe Crafoord, *”Läter all ting ährligh och skickeliga tilgå”: Prästerskapet i 1600-talets Sverige*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2002.

Kigger vi på lokalt niveau, blev landsforsamlingernes sognemøder (*sockenstämmor*) styret af jordejende bønder med præsten som ordførende. Denne struktur af politisk repræsentation lokalt og på rigsniveau eksisterede i forskellige former helt frem til, at kirkesognet med den såkaldte kommunalreform i 1862 blev delt op i en verdslig og en kirkelig kommune. I 1866 afskaffedes også rigsstænderforsamlingerne til fordel for en rigsdag med to kamre, der byggede på individuel stemmeret på baggrund af indkomst og ejendom. Den svenske kirke beholdt dog her sin selvstændighed, fordi præstestændens deltagelse i stænderforsamlingerne blev erstattet af et kirkemøde, der samledes for første gang i 1868.⁵²

I en kort periode fra den såkaldte reduktion af adeligt gods og indførelsen af kongeligt enevælde under Karl 11. i år 1680 til Karl 12.s død i 1718 var dette politiske system reduceret og rigsstænderforsamlingernes magt stærkt begrænset. Sogneråd blev dog stadig holdt. Kirkeloven af 1686 gjorde det også til husholdenes ansvar at lære børnene at læse i katekismen, dog uden at et udviklet skolesystem blev indført. Frem for alt er det interessant, at enevældens indførelse og reduktionen af adeligt gods i 1680 vandt genklang i bondestanden. Kongen fremstod som den gode husfader over for sine bønder mod adelens ønske. Karl 11.s regeringstid var, efter de skånske krige mod Danmark, præget af en lang fredsperiode. Under hans regering forbedrede staten sine finanser som følge af reduktionen, samtidig med at administrationen i 1682 blev effektiviseret gennem *indelningsverket*, hvor almuens skulle stille soldater. Den nævnte kirkelov var en del af en kirkelig centralisering, som medførte en fælles rigskatekismus i 1689, en svensk kirkehåndbog i 1693 og en fælles salmebog for alle svenskere i 1695. Karl 11. var længe en populær figur i den folkelige fortælling med historier om, hvordan han iført enkelt tøj i konkrete, lokale sager havde skabt retfærdighed for folket mod adelens lunefulde magtudøvelse i rollen som den såkaldte gråfrakke.⁵³

52. Urban Claesson, *Folkhemmets kyrka: Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*. Uppsala: Uppsala universitet, 2004, 28.

53. Per Nyström, *I folkets tjänst: Historikern, journalisten och ämbetsmannen Per Nyström*, artiklar 1927–83 i urval av Anders Björnsson i samarbete med författaren. Utgivna till Per Nyströms 80-årsdag den 21 november 1983, 1. uppl. Stockholm: Ordfront, 1983, 125.

Sammenfattende kan det nævnes, at den svenske husholdsstat omfattede en række korporative enheder, der blev udgjort af mindre hushold. De adelige var husfædre på deres store ejendomme, borgere og bønder var forældre i deres mindre hushold, mens præsten fungerede som åndelig fader i sin menighed. Teologisk blev der opretholdt en magtbalance med udgangspunkt i den lutherske toregimentelæres skelnen mellem et åndeligt og et verdsligt regimente. Mens præsten var undersåt i forhold til kongen i det verdslige regimente, var kongen underlagt præsten i det åndelige. Systemet med selvstændige enheder indebar, at denne toregimentelære fik en stærk og ind imellem udfordrende dynamik i Sverige. I det åndelige regimente burde ordet således prædikes frit. I den svenske kirkehistorie findes følgende illustrative beretning gengivet: Hofprædikant Jesper Svedberg havde i en prædiken tidligt i 1680'erne stærkt kritiseret Karl II. for den praktiske gennemførelse af reduktionen. Svedberg tilrettede skriftens ord fra Mika 3:2: "I får huden af folk og kødet af deres knogler ...". En højt anset mand angav indholdet i prædikenen til Karl II. med et spørgsmål om, hvorvidt en præst virkelig havde lov til at prædike på den måde. Kongens modsvar var: "Bekræftede præsten prædikenen med Guds ord?" Da svaret var positivt, sagde kongen ifølge denne fortælling, at han ikke havde mere at tilføje.⁵⁴ Eksemplet er særligt interessant, fordi det er hentet fra absolutismens tid i svensk historie. Selv under denne statsmobilisering kunne en kirkens mand altså forkyn-
de ud fra toregimentelærens logik.

Under den såkaldte frihedstid 1719–1772 fortsatte det svenske system sammensat af hushold på flere niveauer med at fungere trods enevældens fald. Et tidligt tegn på dette var fx den såkaldte konventikelplakat fra 1726. Den havde til hensigt at beskytte husholdet mod frie forsamlinger i form af såkaldte konventikler, og den forkyndelse, som pietisterne var begyndt at etablere under enevældens afslutning. Efter enevældens fald med Karl 12.s død i 1718 blev rigsstænderforsamlingens magt meget stærkere i forhold til en svækket kongemagt. Statskuppet i 1772 og 1809 etablerede

54. Henry William Tottie, *Jesper Svedbergs lif och verksamhet: Bidrag till svenska kyrkans historia*. D.1, Uppsala: Akademiska boktr. Edv. Berling, 1885, 59.

et system af magtdeling. Regeringsformen blev i 1809 styrket ud fra det magtdelingsprincip, som var blevet indført med regeringsformen i 1772.⁵⁵

b. Danmark

Christian 3. og Gustaf Vasa udgjorde som nævnt nordiske repræsentanter for en ny type af nordeuropæiske reformatoriske fyrster med husholdet som overordnet figur af legitimitet. Gustav Vasa var tvunget til at bygge en ny husholdsstat i en situation med regional modstand og rigsstænderforsamlinger. Hans danske modstykke havde et helt andet udgangspunkt. Den danske reformation fremstår ved sammenligning med den svenske som betydelig hurtigere og mere gennemgribende. En af forklaringerne på dette kan altså findes i, at kongemagten byggede på grundlæggende andre magtrelationer. Reformationen i Danmark var på den ene side produkt af en reformation fra neden med udgangspunkt i borgerskabet og byerne Haderslev, Viborg og Malmø. Her havde Reformationens tanker haft fat siden starten af 1520'erne og evangeliske prædikanter havde prædikeret her. På den anden side endte den danske reformation som en reformation fra oven, gennemført af konge og statsmagt efter borgerkrigen, den tidligere omtalte Grevens Fejde 1534-1536. Her sejrede Christian 3., med støtte fra en del af den danske adel med det resultat, at den evangeliske lutherske tro blev indført og adelsvældet befæstet. Her var ingen rigsstænderforsamling, hvor repræsentanter for gejstlige, borgere og bønder kunne mobilisere standpunkter, der skulle tages hensyn til. Grevens Fejde var et resultat af Rigsrådets uenighed om, hvem der skulle efterfølge Frederik 2. på den danske trone. I 1534 havde biskopperne i Rigsrådet fået udskudt valget af en ny regent, og efter krigens afslutning og Reformationens gennemførelse, gav Christian 3. dem ansvaret for krigen og fratog alle biskopperne deres embede. Ærkebiskoppens embede forsvandt. Domkapitlerne mistede deres gamle funktion og blev helt afskaffet i det 17. århundrede. Den gejstlige repræsentation i rigsrådet var afsluttet.

I 1537/1539 etablerede indførelsen af den såkaldte Kirkeordinans kirkens nye orden for den efterfølgende lange tid. Kirkeordinansen var

55. Harald Gustafsson, *Nordens historia: En europeisk region under 1200 år*, 3. uppl., Lund: Studentlitteratur, 2017, 163–169.

den nye kirkelig lovgivning efter Reformationen. Den indeholdt bestemmelser om kirkens liturgi og lære og angav præsteskabets pligter. Selv skolevæsnene blev ordnet her. Der blev aldrig etableret kirkelige sogneråd i Danmark, fordi jordejendommen var i adelens hænder. De brede lag stod i et afhængighedsforhold til adelen med den konsekvens, at de enkelte hushold ikke, ligesom i store dele af Sverige, var ansvarlig for sit eget hushold. Dette forklarer, hvorfor katekismeundervisningen, ifølge Kirkeordinansens bestemmelser skulle varetages af særskilte lærere, de såkaldte degne. I Sverige skulle katekismusundervisningen foregå i selvstændige hushold. Med tiden kunne den danske enevælde etablere sig uden at behøve tage hensyn til rigsstænderforsamlinger og sogneråd, og den eksisterede derfor i en lang periode af kontinuitet, fra Frederik 3. indførte den i 1660, til den blev afskaffet i 1848 ved en fredelig revolution efter Christian 8.s død. Den danske husholdsstat blev en stabil og langvarig affære for konge og adel.⁵⁶

Inden for rammen af den danske husholdsstat skete der dog interessante forandringer. Til forskel fra Sverige indførte kong Christian 6. i årene 1735-46 det, der kaldes for statspietisme i Danmark. Dette politiske projekt var stærkt influeret af udviklingen i Preussen og blev forbundet med striktere bestemmelser om søn- og helligdage, skoler for hele befolkningen og indførelse af konfirmation som et tegn på den enkeltes tro. Som led i de pietistiske forhåbninger publiceredes en statsautoriseret pietistisk katekismus forfattet af Erik Pontoppidan. Den enkelte måtte bekræfte sin tro officielt på en måde som ikke havde noget modstykke i Sverige. Den danske konventikelplakat fra 1741 var som konsekvens meget mildere i sin udformning end den svenske, fordi den tillod konventikler under præstens ledelse eller med dennes tilladelse. I Sverige levede ortodoksien i stedet på en anden måde fortsat gennem 1700-tallet. Den officielle svenske rigskatekismus, som var gældende frem til 1800-tallet, var skrevet af den luthersk-ortodokse ærkebiskop Olaus Svebilius og var publiceret i 1689. Til forskel fra Danmark blev den såkaldte *Konkordiebog* også anerkendt som bekendelsesskrift i Sverige i 1600-tallet.⁵⁷

56. Martin Schwarz Lausten, *Danmarks kirkehistorie*, 3. udg., København: Gyldendal, 2004, 100–204.

57. Nina Javette Koefoed & Sasja Emilie Mathiasen Stopa, "Pietistic Influence on Societal Development in Eighteenth-Century Scandinavia", i *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch*

I slutningen af 1700-tallet begyndte de såkaldte landboreformer i Danmark at gøre det muligt for bønderne at frikøbe mellemstore landbrug, hvilket ledte til afskaffelse af fæstevæsen og adelsdominans. Målet var i oplysningens ånd at rationalisere landbruget. I begyndelsen af 1800-tallet voksede der derfor en ny, selvejende bondeklasse frem i Danmark. På samme tid slog vækkelserne igennem i mange af de nye bondehushold. Her kan pietismens siges at have været en forløber. Manglen på politisk repræsentation i den danske husholdsstat tvang den nye jordejende bondeklasse til at organisere sig på andre måder. De bondevækkelser, som voksede frem tidligt i 1800-tallet, udgjorde ofte protestbevægelser mod præsternes oplysningsbaserede forkyndelse af moral. Vækkelsernes foregangsmænd ville forsvare den ældre lutherske tro og dens dualisme mellem djæveln og Gud. I denne historiske periode trådte N.F.S. Grundtvig frem med sin frimenighedsforkyndelse i 1830'erne og 1840'erne. Hans "mageløse opdagelse" fra år 1825 indebar, at den apostolske trosbekendelse repræsenterede direkte kontakt med den oprindelige kristne tro som havde eksisteret allerede inden bibelens fremkomst. Den vakte menigheds medlemmer var døbt i og bekendte sig til denne sande apostolske tro og blev dermed fri for sin afhængighed af rationalistiske præsters fortolkning af bibelen. Gennem denne frimenighedsforkyndelse i 1830'erne og 1840'erne defineredes kirken som en ramme rundt om det sande og frie vækkelsesfællesskab. Dermed anviste Grundtvig en vej til at lade bondevækkelsen udvikles og forblive inden for statskirkens rammer, en tilgang som senere skulle følges op med kirkepolitiske reformer. Denne mulighed for at integrere det nye inden for rammen af det gamle var den eneste mulighed, så længe den absolutte stat beholdt sit greb om Danmark. Ole Feldbæk har vist, hvordan den danske enevælde frem til 1848/49 stræbte efter at inkorporere nye udviklingslinjer i sig selv i stedet for at anerkende parallelle organisationsformer. Målet var at beholde et altomfattende net af magt. Feldbæk har sammenlignet med den svenske stat. Den danske statsmagt var til forskel fra forholdene i Sverige ikke tvunget til at tage hensyn til en rigsständerforsamling; der

zur Geschichte des neueren Protestantismus, band 45. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021, 13–18; Urban Claesson, "A Hidden State Pietism? Perspectives on the Era of Swedish Absolutism During the Reign of Charles XI", i *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, band 45. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021, 19.

eksisterede ingen politisk institution i Danmark, som var berettiget til at forhandle om magtens udøvelse. Enevælden overlevede i stedet ved at integrere det nye inden for sine rammer. Da det ikke var muligt at sanktionere dannelsen af nye frikirker før 1848, blev frimenighedstendenserne integreret i den eksisterende ordning i en eneste kirke. Dette kan bidrage til at forklare, hvorfor den danske vækkelsesbevægelse fra starten udvikledes inden for enevældens teologiske og organisatoriske rammer. Grundtvigianismen omtolkede den givne lutherske tro og organiserede sig som et civilt samfund inden for kirken. Den danske enevælde tillod ikke andre alternativer.⁵⁸

Grundtvigs kristne linje var flettet sammen med det folkelige i forbindelse med hans ønske om at samle nationen i en danskhed, hvor det levende ord skulle opretholdes. Grundtvig have besøgt Storbritannien og fået negative indtryk af industrialiseringen. I Grundtvigs levetid så det dog fortsat ud, som om det agrart prægede Danmark skulle kunne undgå industrialisering, proletarisering og et polariseret samfundsklima mellem de forskellige klasser. Den brede agrare mellemstand af selvejende gårdmænd, som i Grundtvigs samtid ejede 75 procent af Danmarks produktive jord, kunne ifølge ham danne grundlaget for en sammenhængende og solid nation. Det lykkedes Grundtvig at flette kristendom, sprog og historie sammen til en fælles national helhed, hvor bønderne udgjorde det danske folk. Alle grundtvigianere blev selvfølgelig ikke bønder, og alle bønder blev heller ikke grundtvigianere. En selvfølgelig sammenhæng mellem bondekasse og grundtvigianisme har aldrig kunnet påvises direkte. Det faktum, at bønderne gennem Grundtvig ideologisk fik rollen som dem, der bar nationen, er dog tilstrækkeligt interessant her.⁵⁹

58. Ole Feldbæk (red.), *Dansk identitetshistorie bind 1: Fædreland og modersmål 1536–1789*, København: C.A. Reitzel, 1991, 229–230; Claesson, *Folkhemmets kyrka*, 2004, 50–51.

59. Vagn Wählin, "Grundtvigs økonomiske tænkning", i *Grundtvig studier 1989–1990*. København: Grundtvig-selskabet af 8. September 1947, 1990, 269, 279–285, 288, 291–292; Claesson, *Folkhemmets kyrka*, 2004, 48.

Fra husholdsstater til nationer

a. Sverige

Den historiske udformning af den svensk husholdsstat skulle få langsigtede konsekvenser for kirke og teologi i 1800- og 1900-tallet. De mod kirken trofaste bønder havde i det gamle system repræsentation og medbestemmelse i sognekirken, hvilket bidrog til, at kirken ikke blev liberaliseret indefra i 1800-tallet, som tilfældet var i Danmark. I Sverige indførtes aldrig, som vi nedenfor skal se, var tilfældet i Danmark, ret til at vælge sognetilhørsforhold eller mulighed for at skabe legitime valgmenigheder inden for kirken. Den svenske bondestand tabte også terræn til en ny lønarbejderklasse inden for industrien i løbet af århundredet. Der blev aldrig etableret en succesfuld nationalt samlet bondebevægelse i Sverige. Landets rige forekomster af skov og malm skabte i stedet forudsætning for, at grupperne af lønarbejdere voksede, efterhånden som landets produktion blev tilpasset verdensmarkedet gennem industrialisering. Det voksende proletariske lag havde på grund af manglen på jord ingen repræsentation i den gamle sognekirke. Den lutherske teologi kunne også opfattes som alt for svag i forhold til de store udfordringer, som lønarbejdet skabte med dets nye ugerytme af søn- og helligdage. Behovet for en ordentlighetskultur var stærkt blandt kapitalismens nye masser af lønmodtagere, hvor elendigheden altid var truende. Fraværet af en liberaliseret statskirke og behovet for anstændighed og selvdisciplin kan have påvirket den for Norden unikke fremvækst af frikirker i Sverige. De nye lags stræben efter medborgerskab kom teologisk til udtryk i nyevangelisme, baptisme og metodisme samt bygning af missionshuse og frikirker uden for den gamle sognekirke. Her tilkendtes individet myndighed fx gennem voksendåb, og her var tilbud om metodisternes selvdisciplineringskultur, som implicerede afholdenhed fra alkohol. I den såkaldte Sundsvallstrejke blandt savværksarbejdere i 1879 var frikirkelige arbejdere strejkens ledere. De havde et oprigtigt håb om, at kongen som husbond kunne og ville imødekomme deres krav. Da strejken blev opløst med militærets hjælp og kongelig sanktion af landshøvding Curry Treffenberg, skabte det bitterhed. Husholdsstaten havde spillet fallit. Sverige fremstod som et classesamfund, hvor kirken stod på øvrighedens side. I løbet af 1880'erne blev nye folkebevægelser som afholds- og arbejderbevægelsen etableret. Selvom

de ikke var udtalt kristne, byggede deres idealer ofte på ældre frikirkelig, puritansk teologi. Den ordentlige arbejder blev dermed et svensk ideal. Den brede civile folkemobilisering for en ny svensk nation fandt sted uden for sognekirken. Den lutherske arv fik ingen direkte mobiliserende rolle i etableringen af den moderne svenske nation, og Martin Luther blev ofte fremstillet som en mørk figur i Sverige.⁶⁰

Blandt de underprivilegerede lønarbejdende levede drømmen om staten som det gode hushold stadig, selvom det var tydeligt, at husholdstaten ikke havde leveret som ønsket i 1879. Den socialdemokratiske svenske nation fik med tiden betegnelsen Folkehjem, hvilket ifølge en tale fra partiformand Per Albin Hansson fra 1928 skulle kendetegnes af det gode gensidige hjem som "ikke kender til nogle privilegerede eller tilbagestående."⁶¹

b. Danmark

Den nye forfatning i Danmark, Junigrundloven i 1849, medførte ikke, at det gamle statskirkelige system forsvandt. Den indebar snarere, at en påbegyndt intern kirkelig demokratisering kunne afsluttes under frie vilkår. Sognebåndsløsning og valgmenighedslov var udløbere af en menighedsudvikling, som var startet inden for kirken langt før 1848. Kirken ville skabe plads til en folkebevægelse og ikke blive et selvstændigt organ over folket. Kirkens stærke bånd til den enevældige stat transformeredes nu til en lige så stærk forbundethed til en ny folkestat, som ikke ville acceptere et autonomt kirkemøde. Den danske kirke havde tabt sine domkapitler i forbindelse med absolutismen og fik heller ikke nu noget selvstændigt kirkemøde. Grundtvigianerne modsatte sig en selvstændig kirkelig repræsentation, fordi de så kirken realiseret i menigheden og frygtede en præstekirke med egne magtorganer. Heller ikke inden for den borgerlige nationalliberalisme, som på dette tidspunkt konkurrerede med bondebevægelsen om at være nationens rette repræsentanter, ville man have

60. Claesson, *Folkhemmets kyrka*, 2004, 0–83. For dette afsnit, se også Urban Claesson, "Sverige – landet uden en Grundtvig: En kirkehistorisk sammenligning mellem Danmark og Sverige", i Ove Korsgaard & Michael Schelde (red.), *Samfundsbyggeren: Artikler om Grundtvigs samfundstænkning*, København: Anis, 2013, 221–250.

61. Claesson, *Folkhemmets kyrka*, 2004, 245–247, citat från 247.

nogen konkurrent til rigsdagen. Staten beholdt magten over alle vigtige udnævnelser.

I 1870 kunne partiet Det Forenede Venstre træde frem som en ny, og for fremtiden lovende, koalition, hvor bønderne allierede sig med byens intellektuelle. De senere dele af 1800-tallet var præget af en langtrukken politisk skyttegravskrig mellem Højre og Venstre. Fra 1872 havde Venstre majoriteten i Folketinget. Parlamentarismen kunne dog ikke gennemføres, fordi Højre med godsejerpolitikeren J.B.S. Estrup i spidsen valgte at blive siddende ved magten og regere gennem provisoriske undtagelseslove.

Denne kampsituation forklarer meget af bondebevægelsens organiseringsbestræbelser. Det handlede her om at legitimere sig som folkets repræsentanter. Uddannelse af folket gennem folkehøjskoler og friskoler var forsøg på at organisere egne veje til uddannelse uden for de etablerede uddannelsesinstitutioner. I en selvstændig Venstrepressen blev kravet om demokrati fremført med den konsekvens, at nye, lavere befolkningslag blev integreret i offentligheden.

De folkelige forsamlingshuse, som blev bygget i Danmark under 1800-tallets anden halvdel, var både udtryk for grundtvigianisme og for en politisk Venstrebevægelse. De folkelige forsamlingshuse blev til forskel fra de svenske frikirker centrale for det lokale liv. Forsamlingshusene kan tolkes som konkrete udtryk for, at en folkelig økonomisk og politisk selvorganisering kunne finde sted inden for en rummelig folkekirke, der netop fremhævede det folkelige liv som en forudsætning for det kirkelige. Gennem tilhørsforhold til vækkelserne var der forudsætninger for bøndernes fælles korporative andelsmejerier og andelsslagterier, hvilket blev afgørende under 1880'ernes internationale afsætningskrise. Omlægningen lykkedes så godt, at bønderne fra 1880'erne fik overtaget i forhold til godserne inden for agrarsektoren. Gennem at organisere sig på denne måde og holde fast i frihandel kunne den danske bondebevægelse etablere sig i rollen som folkets repræsentanter. De svagt organiserede svenske bønder forsøgte til sammenligning af beskytte sin produktion gennem told i 1880'erne, hvilket ikke var lige så populært i ressourcetsvage befolkningsgrupper.

I 1901 kunne Venstre danne regering efter alle årene i opposition og dermed begynde at demokratisere riget. Bondebevægelsen, grundtvigia-

nismen og Venstre blev formative kræfter i dansk nationsbygning. Sammenlignet med industrilandet Sveriges ærlige arbejder, der var præget af sekulær puritanisme, kan vi for det agrarkapitalistiske Danmark som typisk medborgerfigur tale om en glad luthersk bonde. Martin Luther er i det moderne Danmark derfor også en lys figur. Den danske folkekirke manglede fortsat sin egen repræsentation, men blev dermed i løbet af 1900-tallet på en helt anden måde end den svenske lutherske kirke en del af dansk national identitet. I den danske historie ser vi, hvordan den lutherske husholdsstat levede videre som en vital del af den danske demokratiske nation i 1900-tallet, hvor landsby, agrar produktion og national erindring kom til at hænge sammen.

I det svenske tilfælde så vi derimod, hvordan manglen på den lutherske husholdsstats omsorgsdimension ledte til husholdsstatens genkomst i demokratisk form i løbet af 1900-tallet i form af *Folkehjemmet*. Den luthersk arv bæres i Sverige ikke oppe af nogen nationalt sejrende folkebevægelse som i Danmark, men fik snarere indirekte gennemslag. Luther var henvist til fortiden i det moderne Sveriges politiske kultur, mens den omsorgsfulde dimension af den lutherske husholdsstat blev opretholdt af de fattigere sociale grupper, og udviklet i form af den moderne demokratiske nation, præget af industrialisering, urbanisering og fokus på fremtiden.⁶²

62. Dette afsnit bygger på: Uffe Østergård, "Bønder og danskere: Dansk mentalitet og politisk kultur", i Uffe Østergård (red.), *Europas ansigter: Nationale stater og politiske kulturer i en ny, gammel verden*. København: Rosinante; Vagn Wählin, "By og land: Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. århundrede – forsøg til en syntese", i Jørgen Holmgaard (red.), *Det grundtvigske bondemiljø: Arbejdspapirer fra forskningsseminar om det grundtvigske bondemiljø, Vestbirk Højskole 13.–15. oktober 1978*. Serie om folkekultur nr. 4. Aalborg: Aalborg universitetsforlag 1981; Claesson, *Folkhemmets kyrka*, 2004, 51–61; Claesson, "Sverige – landet uden en Grundtvig", 2004, 221–250; Urban Claesson, "Demokrati och identitet i dansk och svensk folkkyrka – två olika historier", i *Kritisk forum för praktisk teologi*, 2013:131, København: Anis, 2013, 29–42.

Litteratur

- Amussen, Susan Dwyer. *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England. Family, Sexuality and Social Relations in Past Times*. Oxford: Basil Blackwell, 1988.
- Anderson, Perry. *Den absoluta statens utveckling*, 4. uppl., Lund: Arkiv/Zenit, 1994.
- Andrén, Åke. *Sveriges kyrkohistoria 3. Reformationstid*. Stockholm: Verbum 1999.
- Andersen, Arvid Evjen. "Ulydige barn på tukthuset i Christiania, 1741–1771", i *Arr: Idéhistorisk tidsskrift*, nr 4, 2013.
- Balle, Nicolai Edinger. *Lærebog i den evangelisk-christelige Religion, indrettet til Brug i de danske Skoler*. København, 1791/2015.
- Berntson, Martin. *Kättarland: En bok om reformationen i Sverige*. Skellefteå: Artos, 2017.
- Bloch, Marc. "A Contribution towards a Comparative History of European Societies", i Marc Bloch, *Land and Work in Mediaeval Europe. Selected Papers*. New York: Harper & Row, 1969.
- Bourdieu, Pierre. "From the King's House to the Reason of State", *Constellations* 11, nr. 1, 2004.
- Braddick, Michael J. *State Formation in Early Modern England c. 1550–1700*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Byrkjeflot, Haldor, Lars Mjøset, Mads Mordhorst & Klaus Petersen (red.). *The Making and Circulation of Nordic Models, Ideas and Images*. London/ New York: Routledge, 2022.
- Claesson, Urban. "A hidden state Pietism? Perspectives on the era of Swedish absolutism during the reign of Charles XI", i *Pietismus und Neuzeit: Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, band 45. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021.
- Claesson, Urban. "Demokrati och identitet i dansk och svensk folkkyrka – två olika historier", i *Kritisk forum for praktisk teologi*, 2013:131, København: Anis, 2013.
- Claesson, Urban. *Folkhemmets kyrka: Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*. Uppsala: Uppsala universitet, 2004.

- Claesson, Urban. "Sverige – landet uden en Grundtvig: En kirkehistorisk sammenligning mellem Danmark og Sverige", i Ove Korsgaard & Michael Schelde (red.). *Samfundsbyggeren: Artikler om Grundtvigs samfundstænkning*, København: Anis, 2013.
- Crafoord, Febe. "Läter all ting ährligha och skickliga tilgå": Prästerskapet i 1600-talets Sverige. Stockholm: Stockholms universitet, Almqvist & Wiksell International 2002.
- Cronberg, Marie Lindstedt. *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. Lund: Cronberg Publisher, 1997.
- Dørum, Knut, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala (red.). *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. London/New York: Routledge, 2021.
- Dørum, Knut, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala. "Introduction", i Knut Dørum, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala (red.). *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. London/New York: Routledge, 2021.
- Feldbæk, Ole (red.). *Dansk identitetshistorie Bd 1: Fædreland og modersmål 1536–1789*, København: C.A.Reitzel, 1991.
- Fletcher, Anthony. *Gender, Sex and Subordination in England 1500–1800*. New Haven: Yale University Press, 1995.
- Fukuyama, Francis. *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*. London: Profile Books, 2012.
- Gorski, Philip S. *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 2010.
- Gustafsson, Harald. *Nordens historia: En europeisk region under 1200 år*. Lund: Studentlitteratur, 2017.
- Gustafsson Harald. *Political Interaction in the Old Regime: Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*. Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle – Beslutsprocess på 1700-talet 6. Lund: Studentlitteratur, 1994.
- Gustafsson, Harald. *Makt och människor: Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen*. Göteborg & Stockholm: Makadam, 2010.
- Hammar, Inger. *Emancipation och religion: Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*. Stockholm: Carlssons bokförlag, 1999.

- Hahn, Philip, Joachim Eibach, Inken Schmidt-Voges, Roman Bonderer, Simone Derix, Elizabeth Harding & Margareth Lanzinger. *Das Haus in Der Geschichte Europas: Ein Handbuch*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015.
- Hansen, Anna. *Ordnade hushåll: Genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet*. Uppsala: Studia Historica Upsaliensia 224.
- Hansen, Nils Gunder, Jørn Henrik Petersen & Klaus Petersen (red.). *I himlen således også på jorden? Danske kirkefolk om velfærdsstaten og det moderne samfund*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.
- Hardwick, Julie. *The Practice of Patriarchy: Gender and the Politics of Household Authority in Early Modern France*. Pennsylvania State University Press, 1998.
- Hart, Marjolein't. "State Building from Below in Perspective", i Knut Dørum, Mats Hallenberg & Kimmo Katajala (red.). *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800*. London/ New York: Routledge, 2021.
- Henningsen, Peter. *I sansernes vold: Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, vol. 1–2. Auning: Landbohistorisk Selskab, 2006.
- Holm, Bo Kristian & Nina J. Koefoed (red.). *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Refo500 Academic Studies (R5AS), band 033. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016.
- Holm, Bo Kristian & Nina J. Koefoed. "Introduction", i Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.). *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.
- Hull, Isabel V. *Sexuality, State, and Civil Society in Germany, 1700–1815*. Ithaca: Cornell University Press, 2018.
- Ingesman Per. *Religion as an Agent of Change: Crusades – Reformation – Pietism*. Brill's Series in Church History and Religious Culture, vol. 72. Boston: Brill, 2015.
- Jacobsen, Anette Faye. *Husbondret: Rettighedskulturer i Danmark 1750–1920*. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Jansson, Karin Hassan. *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala: Studia historica Upsaliensia 205, 2002.
- Kayser Nielsen, Niels. *Bonde, stat og hjem: Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietismen til 2. verdenskrig*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2009.

- Kildal, Nanna & Stein Kuhnle (red.). *Normative Foundations of the Welfare state: The Nordic Experience*. London/New York: Routledge, 2005.
- Kjöllerström, Sven. *Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV: En kyrkohistorisk studie*, Lund: Gleerup, 1935.
- Knudsen Tim. *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2000.
- Koefoed, Nina Javette. *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre: Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2008.
- Koefoed, Nina Javette. "I Trust You with My Child: Parental Attitudes to Local Authorities in Cases of Disobedient Children in 18th Century Denmark". *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4, 2020.
- Koefoed, Nina Javette. "Negotiating Memory and Restoring Identity in Broken Families in Eighteenth-Century Denmark". *Journal of Family History* 46, nr 1, 2021.
- Koefoed, Nina Javette & Bo Kristian Holm (red.). *Pligt og omsorg: Velfærdsstatens lutherske rødder*. København: Gads Forlag, 2021.
- Koefoed, Nina J. & Andrew G. Newby (red.). *Lutheranism and Social Responsibility*. Refo 500 Academic Studies (R5AS), band 082. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlage, 2022.
- Koefoed, Nina Javette & Mathiasen Stopa, Sasja Emilie. "Pietistic Influence on Societal Development in Eighteenth-Century Scandinavia", i *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, band 45. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2021.
- Langley, Chris R. *Cultures of Care: Domestic Welfare, Discipline and the Church of Scotland, c. 1600–1689*. St Andrews Studies in Reformation History. Boston: Brill, 2020.
- Larner, Anette. *The Good Household Gone Bad*. Upubliceret ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet, 2018.
- Lindskog, Annika & Jakob Stougaard-Nielsen. *Introduction to Nordic Cultures*. London: University College London, 2020.
- Luther, Martin. *Den Store Katekismus*, 1529.
- Lövkrona Inger. *Annika Larsdotter, barnamörderska: Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*. Lund: Historiska Media, 1999.

- Marklund, Andreas. *I hans hus: Svensk manlighet i historisk belysning*. Umeå: Boréa, 2004.
- Markkola, P. & I.K. Naumann. "Lutheranism and the Nordic Welfare States in Comparison". *Journal of Church and State* 56, nr 1, 2014.
- Montgomery, Ingun. *Sveriges kyrkohistoria 4 Enhetskyrkans tid*. Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2002.
- Montgomery, Ingun. *Värjestånd och lärostand: Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608*. Uppsala: A&W, 1972.
- Nelson, Robert H. *Lutheranism and the Nordic Spirit of Social Democracy: A Different Protestant Ethic*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2017.
- Nyström, Per. *I folkets tjänst: Historikern, journalisten och ämbetsmannen Per Nyström*. Artiklar 1927–83 i urval av Anders Björnsson i samarbete med författaren utgivna till Per Nyströms 80-årsdag den 21 november 1983, 1. uppl. Stockholm: Ordfront, 1983.
- Ojala, Kirsi. "Servants' Social Networks and Relationships in Eighteenth-Century Turku and Odense", i Susan Broomhall (red.). *Emotions in the Household, 1200–1900*. London: Palgrave Macmillan UK, 2008.
- Ozment, Steven. *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*. Studies in Cultural History. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1983.
- Pedersen, Mikkel Venborg. *Hertuger: At synes og at være i Augustenborg 1700–1850*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2005.
- Petersen, Jørn Henrik. *Fra Luther til konkurrencestaten*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2016.
- Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.). *Dansk Velfærds historie*, bd. 1–6. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2010.
- Pontoppidan, Erik. *Sandhed til Gudfrygtighed: Udi en eenfoldig og efter Mulighed kort, dog tilstrækkelig Forklaring over Sal. Dr. Morten Luthers liden Catechismo, indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov for at vide og gjøre*. Gjennemseet og rettet udgave, 2014.
- Rasmussen, Carsten Porskrog. "Godsejer og reformator", i Carsten Porskrog Rasmussen, Hanne Raabemagle, Knud J. V. Jespersen & Poul Holstein (red.). *Moltke: Rigets mægtigste mand*. København: Gads Forlag, 2010.
- Roper, Lyndal. *The Holy Household: Women and Morals, in Reformation Augsburg*. Oxford Studies in Social History. Oxford: Clarendon, 1989.
- Sandvik, Gudmund. "Rettstillinga for barn i gamle dage". *Forskningsnytt* 4, 1979.

- Schwarz Lausten, Martin. *Danmarks kirkehistorie*, 3. udg., København: Gyldendal, 2004.
- Skinnebach, Laura. "Family Matters: The Formation of the Early Lutheran Devotional Household", i Bo Kristian Holm & Nina J. Koefoed (red.). *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Refo500 Academic Studies (R5AS), band 033. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016.
- Stenbæk, Jørgen. "To eller tre regimenter i den lutherske kaldsetik?". *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*, nr. 17, 1990.
- Stenius, Henrik. "The Good Life is a Life of Conformity: The Impact of Lutheran Tradition on Nordic Political Culture", i Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.). *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian University Press, 1997.
- Stopa, Sasja Emilie Mathiasen. *Soli Deo Honor et Gloria: Honour and Glory in the Theology of Martin Luther*. Nordic Studies in Theology. Zürich: LIT Verlag, 2021.
- Stopa, Sasja Emilie Mathiasen & Gert Tinggaard Svendsen (red.). "Special Issue, Trust and Protestantism: Has Lutheran Theology Influenced the Trust Culture Sustaining the Scandinavian Welfare States?". *Journal of Historical Sociology* 33, nr. 4, 2020.
- Sørensen, Øystein & Bo Stråth (red.). *The Cultural Construction of Norden*. Oslo: Scandinavian Univ. Press, 1997.
- Taylor, Charles. *A Secular Age*. Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 2007.
- Todd, Margo. *The Culture of Protestantism in Early Modern Scotland*. New Haven: Yale University Press, 2002.
- Tottie, Henry William. *Jesper Svedbergs lif och verksamhet: Bidrag till svenska kyrkans historia*. D.1, Uppsala: Akademiska boktr. Edv. Berling, 1885.
- Witte, John. *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Wåhlin, Vagn. "Grundtvigs økonomiske tænkning", i *Grundtvig studier 1989-1990*. København: Grundtvig-selskabet af 8. September 1947. 1990.
- Wåhlin, Vagn. "By og land: Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19.e århundrede – forsøg til en syntese", i Jørgen Holmgaard (red.). *Det grundt-*

- vigske bondemiljø: arbejds-papirer fra forskningsseminar om det grundtvigske bondemiljø, Vestbirk Højskole 13.–15. oktober 1978. Serie om folkekultur nr 4. Aalborg: Aalborg universitetsforlag, 1981.*
- Østergård, Uffe. "Bønder og danskere: Dansk mentalitet og politisk kultur", i Uffe Østergård (red.). *Europas ansigter: Nationale stater og politiske kulturer i en ny, gammel verden*. København: Rosinante, 1998.
- Østergård, Uffe. "Lutheranisme og den universelle velfærdsstat", i Jens Holger Schjørring & Jens Thorkild Bak (red.). *Velfærdsstat og kirke*. Anis, 2005.
- Østhus, Hanne. *Contested Authority: Master and Servant in Copenhagen and Christiania, 1750–1850*. Florence: European University Institut, 2013.
- Ågren, Maria (red.). *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*. Oxford: Oxford University Press, 2017.